

بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی

تاریخ دریافت: ۸۹/۷/۲۱

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۹/۹/۲۸

محمدجواد مهدوی نژاد*، محمد مشایخی**

چکیده

از زمان بنیانگذاری مساجد اسلامی توسط نبی اکرم(ص)، نه تنها به صورت شکلی مساجد متحول شده‌اند، بلکه از نظر فرهنگی و اجتماعی نیز در جریان دگرگونی قرار گرفته و هویتی جدید برای آنها پدید آمده است. برای آن که مسجد بتواند جایگاه حقیقی خود را در جامعه محقق سازد، لازم است دو دسته کارکرد را به صورت همزمان تأمین نمایند: ۱- کارکردهای آیینی ۲- کارکردهای فرهنگی-اجتماعی؛ بسیاری از فعالیت‌ها به صورت همزمان هر دو کارکرد را در بردارند، به عنوان مثال برگزاری نماز جماعت از یک سو مراسمی آیینی است و از یک سوی دیگر کارکردهای فرهنگی-اجتماعی را نیز به همراه خود دارد. برآیند این دو کارکرد زمینه‌ساز اقبال عمومی و استقبال مردم از مساجد است، موضوعی که نوعی سرزندگی و شادابی معنوی را به همراه می‌آورد. پرسش اصلی پژوهش آن است که اولاً دامنه کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مسجد تا کجاست؟ و ثانیاً مساجد واجد این شاخصه‌ها دارای چه کیفیت‌هایی هستند؟ در راستای شناخت این تغییرات، ابتدا شاخصه‌های کارکردهای فرهنگی-اجتماعی مسجد، با مطالعه مسجدالنبی و اولین مساجد ساخته شده در زمان پیامبر شناسایی می‌شود. براین اساس چارچوب نظری تدوین شده با مقایسه طرح مسجد از نظر پیامبر با نمونه‌هایی از مساجد معاصر ایران مورد تحلیل قرار می‌گیرد. سپس بنابر یافته‌های این تحلیل، طرحی برای ارتقاء نقشه فرهنگی و اجتماعی مساجد در معماری و شهرسازی ایران پیشنهاد می‌شود. زمانی که مساجد برای انجام تنوعی از فعالیت‌های فرهنگی-اجتماعی مناسب‌سازی شوند، در شهرها و محلات در مرکز فعالیت‌های اجتماعی قرار می‌گیرند، دامنه فعالیت‌هایشان دائمی است؛ فرآیند طراحی در جستجوی کیفیتی است که بیش از هر چیز بر ارتقاء حضور شهروندان در بخش‌های مختلف مسجد و در طول تمام شبانه روز تکیه دارد، مسجدی که بخشی از زندگی محله‌ای - شهری است.

کلید واژه‌ها:

فرهنگ مسجد، کارکردهای فرهنگی مسجد، درک عمومی از مسجد، طراحی مسجد، مساجد معاصر ایران

مقدمه

نبی اکرم (ص) با تأسیس اولین مسجد در مدینه، در واقع جامعه اسلامی را در مدینه بنیان گذاری کرد. مسجد پیامبر نه تنها مرکز عبادی - سیاسی مدینه در آن زمان به شمار می‌آمد، بلکه محور تمام فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی مردم نیز قرار گرفته بود. «مسجد مدینه در صدر اسلام تنها برای ادای فریضه نماز نبود، بلکه مرکز جنب و جوش و فعالیت‌های دینی و اجتماعی مسلمانان همان مسجد بود. هر وقت لازم می‌شد اجتماعاتی صورت گیرد، مردم را به حضور در مسجد دعوت می‌کردند و مردم از هر خبر مهمی در آنجا با خبر می‌شدند و هر تصمیم جدیدی گرفته می‌شد در آنجا به مردم اطلاع داده می‌شد» (مطهری، ۱۳۷۸: ۱۹۳). به صورتی که صحن مسجد به عنوان فضای جمعی، شبستان به عنوان تالار شهر و گوشه‌های مسجد به عنوان مدرسه، درمانگاه، شوراهای حل و فصل اختلافات و... استفاده می‌شد. جلسات بحث‌های نظری در زیر همین سقف شکل می‌گرفت و مسافران برای شنیدن ایده‌های پیامبر به این مسجد می‌آمدند. این در حالی بود که هر روز پنج بار در مسجد نماز جماعت برگزار می‌شد، در ساعاتی از روز مسجد محل تزکیه و تهجد مسلمانان بود و مکان امن خلوتی برای یک مسافر خسته که به مدینه می‌آمد. این تنوع عملکردی دیدگاه پیامبر را درباره مسجد و نقش آن در جامعه به صورتی نشان می‌دهد که برای جامعه اسلامی امروز ناآشنا و متفاوت می‌نماید.

نیایشگاه‌های پیش از اسلام اگرچه همچون مسجد جایگاه عبادی را در جامعه به عهده داشتند، ولی در عین حال، مکان آنها و اشیاء مقدس در صدر اهمیت هویت آنها قرار داشت. مثلاً در آتشکده‌ها، آتش در مرکز توجه و هدف آتشکده قرار داشت و فقط مقربان می‌توانستند برای عبادت به نزدیک آتش برسند. نقش و عملکرد عبادتگاه تقریباً در همین جا خاتمه می‌یافت. با مقایسه مسجد پیامبر و نیایشگاه‌های پیش از اسلام به تفاوت دیدگاه و در نتیجه عملکرد این دو پی می‌بریم.

نخست اینکه در مساجد مردم و کلاً انسان‌ها در صدر اهمیت‌اند و نه ابزارها و اشیاء. دوم اینکه کاربران مسجد نه طبقه‌ای خاص یا ساکنین منطقه‌ای خاص، که همه مردم حتی غیرمسلمانانی که خواهان آشنایی با اسلام هستند می‌توانند باشند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «هرگاه دیدید که قرآن‌ها، جامه‌های زیبا بر تن کرده‌اند و مساجد زینت یافته‌اند و مناره‌ها قد برافراشته‌اند و قرآن با ساز و آواز خوانده می‌شود و مسجدها گذرگاه قرار گرفته‌اند، مؤمن در آن روزگار از گوگرد سرخ کمیاب‌تر خواهد بود. آری مساجد آذین بندی و جسمشان پاکیزه؛ لیکن دل‌هایشان از مردار بدبوتر است» (محمدی‌شهری، ۱۳۸۶: ۵۳).

بنابراین تقلیل دادن جایگاه مسجد به نمازخانه برداشتی بسیار ناقص و محدودی از مفهوم مسجد است و باید مورد بازنگری قرار گیرد. کارکردهای فرهنگی - اجتماعی مسجد به عنوان یک مسئله در سال‌های اخیر با رویکردهای متفاوتی مورد توجه قرار گرفته است. دیدگاه‌های متعدد به صورت ایده‌های راهبردی و طرح‌های عمرانی و مدیریتی در قالب مساجد کوچک و بزرگ فراوانی تجسم یافته‌اند. ایجاد واحدهای بسیج فرهنگی، جهاد و شوراهای حل اختلاف در حاشیه مساجد نمونه‌هایی از این توجه است. به طور یقین می‌توان کم‌رنگ شدن کارکردهای فرهنگی مسجد را در تعریف ناقص از مفهوم مسجد و بسترهای اجتماعی در جامعه دانست. همچنین اصلاح این امر نیز فراتر از اصلاحات کالبدی و معماری است.

در تعالیم نبوی همچنان که دستورات ایجابی فراوانی برای عملکردهای فرهنگی مسجد وجود دارد، دستورات صلیبی نیز وجود دارد. بنابراین، تنوع عملکردی مسجد در کارکردهای فرهنگی و اجتماعی می‌تواند حامل تبعات مثبت و منفی برای آن باشد. در این مقاله علاوه بر معرفی عملکردهای فرهنگی - اجتماعی مسجد تلاش بر آن است تا به تمایز رویکردهای مفید و غیرمفید در این عرصه بپردازیم. مسأله راهبردی در مساجد معاصر آن است که چگونه می‌توان مسجدی طراحی کرد که علاوه بر تمامی ویژگی‌های کالبدی، از نوعی روحیه نشاط و سرزندگی برخوردار باشد. مسجدی که علاوه بر تمامی فعالیت‌های آیینی، بستر تحقق کارکردهای اجتماعی و فرهنگی نیز باشد. چنین مسجدی را در این پژوهش مسجد فرهنگی می‌نامیم. مسجد فرهنگی براساس تعریف این پژوهش، مسجد نمونه‌ای و برگرفته از الگوی کالبدی - محتوایی مسجد رسول اکرم (ص) در صدر اسلام و البته متناسب با نیازها و ویژگی‌های زمان حاضر است. پرسش اصلی این است که بایسته‌های کالبدی - محتوایی یک مسجد فرهنگی چیست؟ پرسش‌های راهبری کننده پژوهش حاضر عبارتند از:

۱- دامنه کارکردهای فرهنگی-اجتماعی مسجد تا کجاست و تحقق این کارکردها چگونه امکان پذیر است؟

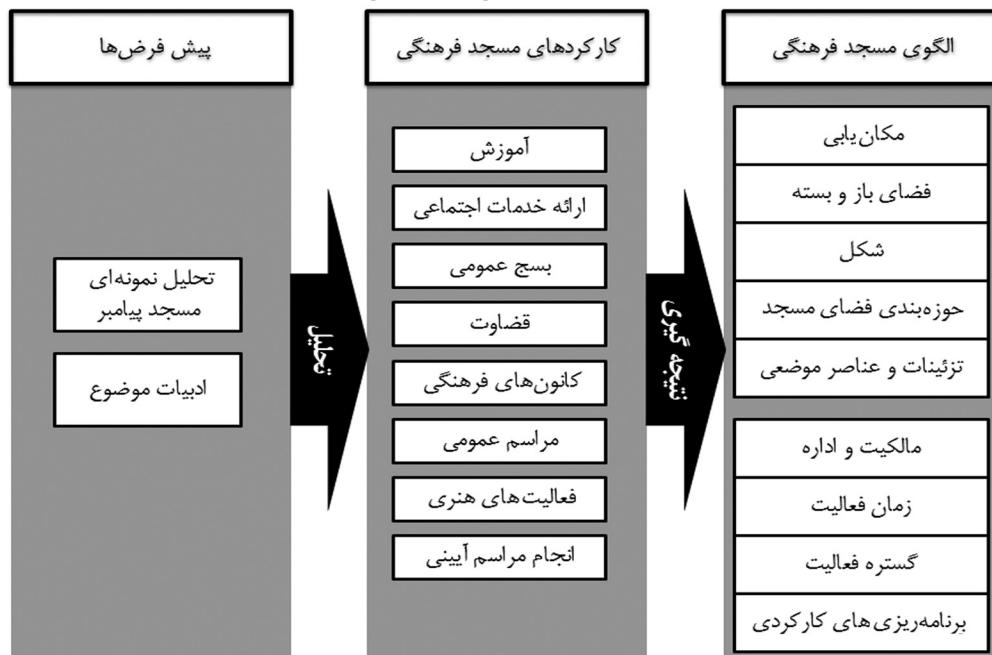
۲- مساجدی که این کارکردها در آنها تحقق می‌پذیرد، دارای چه کیفیت‌هایی هستند؟

از این رو بر مبنای پارادایم آزاد پژوهی، روش تحقیق کیفی (گروت و وانگ، ۱۳۸۶: ۱۳۲) مورد استفاده قرار خواهد گرفت. با روش تحقیق کیفی و رویکرد استنتاجی به تحلیل نمونه‌های موردی پرداخته و از مقایسه آنها چارچوب نظری ترسیم خواهد شد. با توجه به آنچه گفته شد، مساجدی که در آنها کارکردهای فرهنگی-اجتماعی تحقق می‌پذیرد، از این پس در این مقاله با نام مساجد فرهنگی آورده خواهد شد.

حال با توجه به پیشینه مسجد و مساجد کنونی سؤال اساسی اینجاست که چرا مساجد در تأمین نیازهای فرهنگی و اجتماعی جامعه منفعل تر شده‌اند؟ به عبارت دیگر چگونه می‌توان مساجدی طراحی کرد که بیشتر مورد اقبال عمومی قرار گرفته، در تحقق اهداف خود موفق باشند؟

ایجاد روحیه نشاط و سرزندگی در مساجد، نیاز به زمینه مشارکت و حضور همگان دارد. بخشی از پاسخ به این سؤال به شاخص‌هایی باز می‌گردد که مورد نظر این مقاله است. از آنجا که کارکردهای فرهنگی-اجتماعی مسجد در شرایط نامناسبی قرار دارد، تبیین چنین شرایطی به مدد شاخصه‌هایی سنجیده می‌شود که از مسجد الگو یا اسوه مساجد که مسجد اولیه مدینه، یا مسجدالنبی است برداشت شده است. پس از معرفی کارکردهای مسجد فرهنگی، به شناخت و مقایسه این شاخصه‌ها می‌پردازیم. تصویر ۱ چهارچوب شکلی-محتوایی تحقیق را به تصویر کشیده است.

تصویر ۱: چهارچوب شکلی - محتوایی تحقیق

۱. کارکردهای مسجد فرهنگی

مسجد در صدر اسلام به عنوان اولین و با اهمیت‌ترین نهاد اجتماعی دارای وظایف و کارکردهای چندی بود، به گونه‌ای که افزون بر مهمترین کارکرد آن عبادت؛ فعالیت‌های آموزشی، نظامی و سیاسی نیز در آن جریان داشت. مساجد بزرگ بعدی به ویژه در سده‌های میانه، فعالیت‌های گسترده تری از فعالیت‌های غیرعبادی یافتند (هیلن براند ۱۳۸۰: ۴۲). مسجد نه تنها به عنوان جایگاه اصلی اجتماع مؤمنان برای برگزاری مراسم مورد استفاده بود، بلکه کانون معارف و احکام اسلامی، مرکز جهاد تبلیغاتی و ارشادی، قرارگاه سیاسی و اداره دولت نیز به شمار می‌رفت (زرگر و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۴). همچنین فعالیت‌های آموزشی، خدمات اجتماعی، نظامی، قضایی و فرهنگی نیز در مساجد صورت می‌گرفت. که همه آنها با الگوبرداری از مسجد نبی اکرم شکل گرفته‌اند. نحوه و حدود این فعالیت‌ها در فقه تبیین شده است؛ در اینجا مختصری از این کارکردها بیان می‌شود.

۱-۱- آموزش در مسجد

در زمان ظهور اسلام در حجاز، جهل و نادانی در سراسر عربستان سایه گسترده بود و افراد باسواد انگشت شمار بودند. در چنین شرایطی دین اسلام با تبلیغ دانش و آگاهی و تشویق علم‌آموزی زمینه‌ای برای رشد متفکران ایجاد کرد و آغاز این جریان از زمان خود پیامبر - با احادیث معروف و فراوانی که ایشان درباره آموختن علم می‌فرمود - و در مسجد ایشان بود. به عنوان مثال، از صحابه پیامبر نقل است که پیامبر بین دو جمع در مسجد که یکی به عبادت و دیگری به آموزش می‌پرداختند، گروهی که به آموزش می‌پرداختند برگزیدند و به آن پیوستند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۵۷). باید دانست که فعالیت‌های آموزشی در مسجد در آن روزگار تنها فراگیری قرآن و مسائل دینی نبود، بلکه جلسات در آن تشکیل می‌شد. شاعران سرودهای خود را در مسجد در حضور پیامبر می‌خواندند (زرگر و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۵) و یا از عبدالله بن عمر نقل است: «پیامبر شب‌ها گاه تا دیر وقت پیرامون تاریخ بنی اسرائیل برای ما سخن می‌گفت» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۶).

۱-۲- ارائه خدمات عمومی

در زمان پیامبر بسیاری از مسائل سیاسی و اجتماعی در مسجد مدینه مورد بحث و گفتگو قرار می‌گرفت. چنانکه پس از وقوع حوادث مهم اجتماعی مانند جنگ‌ها پیامبر در مسجد حضور می‌یافت و مردم را از وقایع پیش آمده مطلع می‌کرد. چنانکه پیامبر (ص) فرمودند: «هر سخنی در مسجد بیهوده است، جز [قرائت] قرآن و ذکر خداوند و از خیر پرسیدن یا خیر رساندن» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۰۵).

تبلیغ اسلام و بیعت قبایل با پیامبر در مسجد شکل می‌گرفت. مجرمان و اسیران به مسجد آورده می‌شدند تا درباره آنها تصمیم گرفته شود. به تهمت‌ها و آگاهی از جرم نیز در مسجد رسیدگی می‌شد. در کل مسجد کالبد بروز و هدایت افکار عمومی بود؛ اگر چه در گذر ایام به تدریج این نگاه کمرنگ شد. از طرف دیگر بسیاری از خدمات اجتماعی نیز در مسجد شکل می‌گرفت. نخستین بیمارستان در اسلام خیمه‌ای بود که پیامبر در مسجد مدینه برپا کرد.

۱-۳- دفاع و بسیج عمومی

"در بسیاری از غزوات نقطه آغاز حرکت سپاه اسلام مسجد بوده است" (زرگر و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۰). در جنگ‌های متعدد صدر اسلام، مبداء شکل‌گیری حرکت در بسیاری از موارد، مسجد بوده است. مثلاً پیش از جنگ خندق پیامبر در مسجد با صحابه و عموم مردم مشورت کردند و علی (ع) پیش از جنگ‌ها در خطبه‌های پس از نماز مردم را به جنگ با دشمن فرا می‌خواندند.

۱-۴- مشورت و قضاوت^۲

"در اصل رسم برای قضاء این بوده است که در مسجد بنشینند و به ستونی تکیه بزنند" (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۶۱). ولی این کارکرد مسجد نیز با تشکیل دادگاه‌های رسمی در جامعه کمرنگ و نهایتاً منتهی شد. همچنین در روایات متعدد، پیامبر خدا از اجرای قضا و حد در مساجد نهی فرمود. و نیز فرمودند: «کیفرها در میان مساجد اجرا نمی‌شوند» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۷۵).

۱-۵- کانون‌های فرهنگی و اجتماعی

مساجد همواره محل تشکیل کانون‌ها و انجمن‌های فرهنگی با موضوعات متنوع بوده‌اند. علاوه بر مسجد پیامبر که تقریباً تمام تعالیم فرهنگ‌ساز اسلام توسط پیامبر در آن به مردم انتقال می‌یافت، در طول تاریخ و هم اکنون نیز کانون‌های غیررسمی و گاه رسمی از حضور تجمعات در مسجد، ایجاد می‌شوند. بسیج و تشکل‌های مستقل مردمی یا به عبارت دیگر سازمان‌های مردم‌نهاد^۳ (سمن‌ها) نیز در فضای مسجد و یا در کنار آن به این فعالیت‌ها می‌پردازند. از وعظ و خطبه‌های پس از نماز در مسجد تا کانون‌هایی که در حیاط یا جنب مسجد اختصاصاً جهت فعالیت‌های فرهنگی تشکیل می‌شوند، همگی جزئی از وظیفه فرهنگ‌سازی مسجد در جامعه را تشکیل می‌دهند. و این مسئله آنچنان با روح اسلام و مسجد آمیخته است که آن جزء مهمی از سنت اسلامی دانسته می‌شود.

باید توجه داشت، ایجاد مالکیت بخشی از مسجد و یا امکان دخل و تصرف شخصی یا گروهی در بخشی از مسجد مورد نظر پیامبر نبوده است. زیرا، پس از مدتی، پیامبر همه درهای مسجد را بجز در ورودی اصلی و در خانه علی (ع) به

مسجد را بستند و فرمودند: «من دری را نبستم و دری را نگشودم، بلکه این فرمان، فرمان خدا بود» (نجفی، ۱۳۶۴: ۱۸۲). بنابراین نه تنها تصرف بخشی از مسجد، بلکه حتی گشودن در به سمت مسجد برای کارکردهای شخصی یا گروهی نهی شده است. عدم امکان مالکیت زمین مسجد نیز دلیل دیگری برای دیدگاه مخالف با هرگونه حق اداره فردی یا گروهی به صورت خاص در مسجد است.

۶-۱- جشن‌ها و مناسبت‌های عمومی

در زمان نبی اکرم بیشتر مراسم عمومی، در مسجد که مهمترین پایگاه اجتماعی مدینه بود برگزار می‌شد. پس از آن نیز پیامبر جشن‌ها و شوراها را در مورد مسائل گوناگون اجتماعی در مسجد برگزار می‌کرد. عقد نکاح جوانان در مسجد صورت می‌گرفت و آشتی بین مردم و قبایل در مسجد برقرار بود و این سنت در طول تاریخ در مساجد مرسوم بود. در ایران نیز بسیاری از جشن‌ها و مراسم عمومی همچون نوروز از دیرباز در مساجد مخصوصاً مساجد جامع و اماکن متبرک برگزار می‌شد.

۷-۱- فعالیت‌های هنری

توجه اسلام به زیبایی و لطافت‌های هنری باعث شد، هنرمندان سرزمین‌های فتح شده توسط اسلام به پیشرفت‌های قابل توجهی در هنر دست یابند. هنر این صنعتگران با هم پیوند خورد و زیر فرمان اسلام مبدل به شیوه‌هایی شد که امروزه به نام هنر اسلامی شناخته می‌شود (پرایس، ۱۳۵۴: ۹). با این روند، اگرچه بنیان مساجد خود به یک اثر هنری تبدیل شد؛ ولی در عین حال، مسجد به عنوان محل تولید و عرضه مهمترین آثار هنری مسلمانان^۴، خود به کارگاهی بزرگ برای آموزش و رشد هنری، و نمایشگاهی از تنوع کار هنرمندان مسلمان نیز تبدیل شده بود.

روند عرضه آثار هنری در مسجد، نه فقط در معماری و تزئینات مسجد، بلکه در هنرهای دراماتیک نیز دامنه داشت. به عنوان مثال نقل است که پیامبر اکرم در مسجد خود نشسته بود که یکی از یاران به حضور ایشان آمد و اشعاری را خواند پیامبر خدا این ابیات را نیکو شمرد و فرمود: «همانا برخی بیان‌ها افسون‌اند و برخی شعرها حکمت» (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۸۶: ۱۶۱).

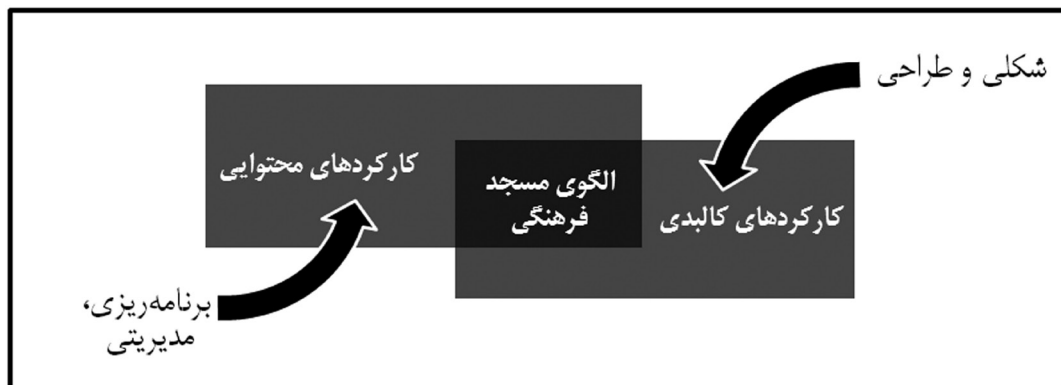
۸-۱- انجام مراسم آیینی

نمایش‌های سنتی و معمولاً مذهبی چون تعزیه در صحن مساجد در پیروی از حضرت زینب (س) و نقل حوادث عاشورا جریان داشته است. و بنا بر تعالیم شیعی نه تنها منعی برای آن وجود نداشته بلکه آن را نوعی عبادت نیز محسوب می‌کرده‌اند. هنوز هم در صحن مساجد و یا تکایا در شهرهای سنتی این مراسم برگزار می‌شود.

* * *

پس از مطالعه کارکردهای فرهنگی-اجتماعی در پیشینه مساجد، شاخصه‌های موثر در ایجاد مشارکت عمومی، سرزندگی و نشاط در آنها در دو دسته شاخص‌های کالبدی-فرمی و شاخص‌های برنامه‌ریزی-مدیریتی تفکیک داده شده و سپس هر یک جداگانه بررسی می‌گردد (تصویر ۲).

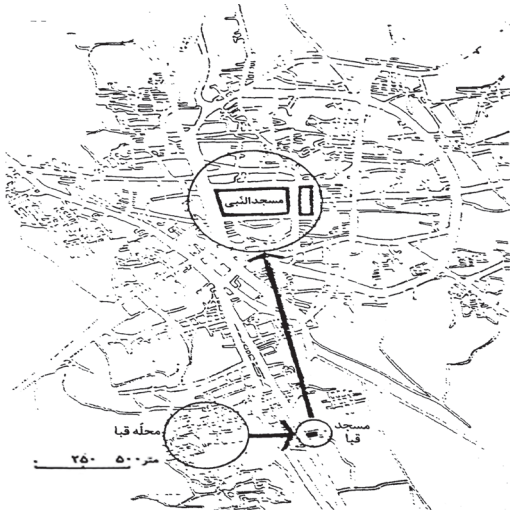
تصویر ۲: کارکردهای مسجد فرهنگی

۳. شاخص‌های کالبدی - فرمی

۳-۱- مکان یابی مسجد

تصویر ۳: نقشه قدیمی شهر مدینه همراه با موقعیت مسجد النبی و مسجد قبا در شهر

مأخذ: زمرشدی، ۱۳۷۴

رسول اکرم (ص) در هنگام ورود به مدینه (یثرب قدیم)، سوار بر شتر خویش در حالی که مردم سعی در جلب توجه پیامبر برای قدم رنجه کردن به منزل خود را داشتند فرمود: «راه ناچه (شتر) را باز کنید، او خود مأمور انتخاب مکان است». همگان کنار رفتند و بهمین منوال رسول خدا سوار بر شتر از کنار خانه‌های بنی ساعده و بنی حارث و بنی عدی گذشتند تا به کوچه‌های تنگ و محله‌های فقیر نشین مدینه نزدیک شدند. تا آنکه شتر در زمین ناهمواری بفرود آمد (حاج سید جوادی، ۱۳۶۲: ۱۲۱). پس از آن این سوال مطرح است که، مرکب رسول خدا کجا زانو زد و قضا و قدر الهی چه نقطه‌ای از شهر را برای مسجد انتخاب کرد. از روایات چنین بر می‌آید که تقریباً قلب مدینه جایی در میان مردم انتخاب شده بود (تصویر ۳) (پورجعفر، ۱۳۷۶: ۵۶).

تصویر ۴: مسجد جامع بازار تهران

مأخذ: حاج قاسمی، ۱۳۷۷

در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر نمایان‌تر و چشمگیرتر است؛ از این رو همه جا در مرکز آبادی جای گرفته است (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۴). قرارگیری مسجد در میان بافت شهری و مخصوصاً محلات مسکونی شهر، ارتباط هویتی مسجد را با عامه مردم برقرار می‌کند. مسجد را می‌توان به عنوان محوری‌ترین، کانونی‌ترین و ارزنده‌ترین عنصر کالبد متبلور کننده مدنیت جامعه اسلامی دانست. بناهای مذهبی یکی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرها بوده و هستند. تداوم حضور بناهای مذهبی در شکل شهر از ظهور اولین شهرهای شناخته شده تا امروز با حیات شهر عجین شده‌اند. در بناهای مذهبی درون شهرها مسجد جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص می‌دهد. مسجد به مثابه برجسته‌ترین عنصر معمارانه منبعث از دین اسلام، از

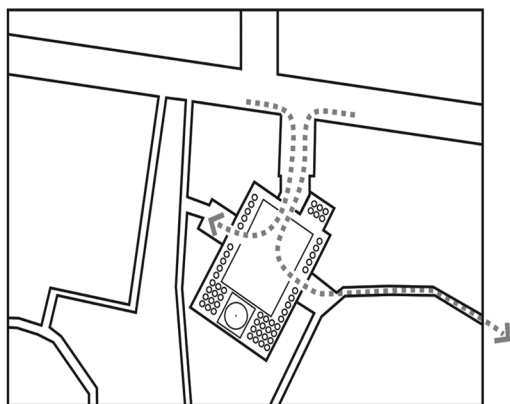
اولین روزهای حضور مدنی این دین، با جامعه همراه بوده است. مسجد کانون عبادتی، اجتماعی، فرهنگی فرهنگ دیرپایی است که هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود (تصویر ۴) (بهزادفر، ۱۳۷۶: ۱۱).

همچنین ارتباط گسترده مسجد با بافت شهری از طریق مسیرهای ارتباطی منتهی به ورودی مسجد برقرار می‌شود و بر این اساس می‌توان ارتباط کاربران مسجد را تبیین نمود. دسترسی مسجد با درب‌های متعدد به سوی نقاط مختلف شهر فراهم می‌شد. درب‌های مسجد به ترتیب به سمت شرق، غرب و جنوب^۵ بوده و به این صورت مسجد در همه جهات بجز جهت قبله دارای ورودی بوده است.

پس از گسترش اسلام در غرب آسیا، نیاز به شهرهایی متناسب با الگوی زندگی اسلامی، شهرهایی را ایجاد کرد که هم بتواند کالبدی برای روش جدید زندگی باشد و هم قدرت و شکوه اسلام را نشان دهد. نمونه بارز چنین شهرهایی بغداد است، که در کنار شهرهایی که از گذشته‌های دور در بین‌النهرین وجود داشته‌اند، در مرکز سرزمین‌های فتح شده ساخته شد و با مرکزیت مسجد به صورت مدور شکل گرفت و این مرکز جایگاه جمع شدن مردم بود؛ در حالیکه کاخ حکومتی در خارج از دیوارهای شهر قرار داشت. ولی، در بسیاری دیگر از شهرها مسلمانان به دنبال تحول در زیربنای فکری جامعه بودند، و در عین حال این کار را با ایجاد کمترین تغییر در کالدهای موجود ایجاد می‌کردند. مثلاً می‌توان تناظری میان رویکردی که آتشکده‌ها را در ایران به مسجد تبدیل کرد، با شهرهای فتح شده توسط اسلام مشاهده کرد. بعضی از شهرهای کهن هستند که با ایجاد کانون‌های دینی جدید، مراکز اجتماعی در آنها مانند مسجدها و... یا کلیاتی که خود مستقلاً شهری به شمار می‌آیند و در آنها هم طبیعتاً کانون‌های تازه‌ای رشد و نمو می‌کنند، اسلامی شده‌اند. نمونه‌ای برجسته از این‌گونه شهرهای اسلامی شده بی‌گمان استانبول است؛ که طرح آن یادآور پایتختی بیزانسی است و در عین حال دورنمای شهر دارای گنبدها و مناره‌های مسجدهای جامع است که در پیرامون آنها کلیات قرار دارند (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۱۹۳).

اما امروزه در هم تنیدگی و پیوستگی مسجد با بافت‌های شهری بسیار کمرنگ شده است. بجز تحولات دوران مدرن و شکل‌گیری دیدگاه‌های عملکردگرا و تفکیک حوزه‌های عملکردی در طراحی مدرن شهر، مشکلات مختلف از جمله ایجاد درب‌های متعدد در مسجد باعث شده طراحان چندان به آن علاقمند نباشند. مشکلات امنیتی، تداخل عملکردهای شهری بافت مجاور با عملکردهای مسجد، تداخل کاربران سایر فعالیت‌ها با مسجد و کم رنگ شدن حریم مسجد و عدم رعایت شأن مسجد از مهمترین این مشکلات است.

به عنوان مثال، مساجد جامع و امام هر دو از مهمترین مساجد بازار و شهر تهران هستند. با آنکه در گذر ایام مساجد بسیاری در بازار بنا شده، باز از اهمیت این دو مسجد کاسته نشده و هم اکنون نیز از فعال‌ترین و شلوغ‌ترین مساجد بازار شمرده می‌شوند. این مساجد علاوه بر ایفای نقش مذهبی، اجتماعی و سیاسی، نقش فضای شهری را در میان شبکه پرازدحام بازار به عهده دارند. با این تفاوت که مسجد امام به عنوان یک فضای شهری تأثیر بیشتری در بازار دارد. خاصیت گذرگاهی ورودی‌های مسجد امام که از دسترسی‌های عمده به بازارهای مجاور محسوب می‌شوند، چنان قوی است که برای عابران نه فقط جزئی از یک فضای مذهبی بلکه به عنوان بخشی از بدنه بازار محسوب می‌شود (عمادی، ۱۳۷۶: ۱۱۹). به علت وجود ورودی‌های متعدد و تأمین ارتباط اصلی برخی از تصویر ۵: مسجد امام و راسته بازارهای اطراف، ارتباط بازارچه‌های مجاور از طریق این مسجد، صحن مسجد به گذرگاه مسجد باعث شده صحن مسجد به گذرگاه اصلی کاربران بخشی از بازار تبدیل شود

عمومی تبدیل شده است. در حالیکه پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «مسجدها را جز برای ذکر یا نماز گذرگاه قرار ندهید» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۵۳). در این شرایط ورود عموم کاربران به مسجد ارتباط عمیقی بین بافت شهری بازار با مسجد فراهم کرده است و بسیاری از بازاریان از قدیم، قبل و بعد از کار خود برای عبادت و یا سایر امور به مسجد مراجعه می‌کنند. ولی در مقابل ورود دست‌فروشان دوره‌گرد و انجام معاملات اقتصادی در صحن مسجد به هویت این فضا صدمه زده است. همچنین کارکردهای مسجد در برخی موارد تحت الشعاع جمعیت عابران بازار قرار می‌گیرد (تصویر ۵).

۲-۳- فضای باز و بسته در مسجد

پس از اینکه قبله از بیت المقدس به مکه تغییر مکان پیدا کرد، مسلمانان شبستان جدیدی به جای شبستان شمالی در سمت جنوب مسجد ایجاد کردند، در نتیجه حیاطی بین این دو شبستان در میان حیاط باقی ماند. بدین صورت صحن

مساجد واجد هویتی شد که در اغلب مساجد وجود داشته است. حیاط مرکزی مساجد برای واحد درون‌گرای مسجد به نوعی نقش فضای بیرونی را ایفا کرد و روابط بیرونی بین توده‌ها، جداره‌ها و فضای عمومی در این عرصه تبلور پیدا می‌کند (بهزادفر، ۱۳۷۶: ۱۳). صحن مسجد علاوه بر اینکه فضایی برای فعالیت‌های مسجد است، مفصلی بین فضاهای شهری و شبستان مسجد بوده و همراه با ایوان و ورودی سلسله مراتبی را برای ورود به شبستان فراهم می‌آورد. مساجدی که فاقد چنین فضایی هستند با مشکلاتی در زمینه تفکیک هویتی فضای مسجد از بیرون مسجد مواجه هستند. تداخل صوتی، ارتباطی و عملکردی بین فضای بیرون مسجد و شبستان تا حدود زیادی از این طریق رفع می‌شود. به عنوان مثال، مسجدالحسین در خیابان حسینی (منطقه شهید مدنی)، فاقد حیاط یا فضایی ما بین شبستان و خیابان است. بنابراین، مشکل تفکیک حریم شبستان و ورودی به وجود آمده است، مشکلی که بسیاری از مساجد واقع در محلات با بافت متراکم با آن روبرو هستند. در مسجد امیر در خیابان کارگر این حریم تا حدودی بوسیله کفشداری فراهم شده است. ولی، حیاط‌های میانی این ارتباط را بسیار مناسب‌تر سامان‌دهی می‌کنند.

۳-۳- شکل و فرم مسجد

فرم ساده و بی‌پیرایه مسجد پیامبر، هم به خلوص و بی‌تعلقی بنا تأکید می‌کرد و هم مناسب برای عملکردهای متعدد از جمله نماز جماعت بود. مسجد دارای کانونی مقدس در درونش نیست، و محراب آن تنها برای نشان دادن قبله و حفظ امام است که در پیشاپیش مؤمنان می‌ایستد. صف مؤمنان بر خلاف کلیسا عرضی است نه عمقی، فضای درون مسجد مانند یکی از بخش‌های بیشمار پیرامون مکان مقدس مکه است (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۳۲). این مفهوم که مسجد را از سایر نیایشگاه‌ها متمایز می‌کند امکانی را فراهم آورده تا فعالیت‌های متفاوت در مسجد شکل گیرد. فرم‌های پیچیده و تفکیک فضاهای کوچک امکان استفاده جمعی از فضا را برای مردم از بین می‌برد. همچنین یکدست شدن مطلق فضا مانند سالن‌هایی با سقف‌های یکپارچه و یا گنبد خانه‌های بسیار بزرگ نیز امکان تشکیل فعالیت‌های مختلف در یک زمان را از میان می‌برد و عملاً فضا را آنقدر یکدست می‌کند که حوزه‌های عملکردی نمی‌توانند از هم تفکیک شوند. به عنوان مثال، در مسجد پیامبر در حضور پیامبر جمع‌های متعددی برای کارهای مختلف در گوشه‌های مسجد برگزار می‌شد. مثلاً، گروهی به تعلیم، گروه دیگری به عبادت و جمعی به کار دیگر مشغول بودند؛ و جز ستون‌های مسجد چیزی آنها را از هم جدا نمی‌کرد.

شکل مساجد اولیه، بازتابی از مسجد اولیه پیامبر در مدینه بود ولی حجم و تهرنگ آنها چندان ثابت و معین نبود و در دوره‌های مختلفی تغییر کرد. اولاً مسجد اصلی هر شهر از نظر ساختمانی، متناسب با نیاز فرهنگ اسلامی، بر وجود جایی برای گردهمایی مردم بود و ثانیاً هیچ تصویری از کالبد آن از پیش وجود نداشت. پس مساجد صدر اسلام به علل اجتماعی - فرهنگی پدید آمدند و نمی‌توان آنها را بازتاب کمابیش کامل یا موفق ترکیب هنری آرمانی دانست. تا مدت‌ها بعد، این گونه مساجد نمای منظم و حتی ورودی‌های پر تکلف پیدا نکردند، و این در حکم تأیید بیشتر این دیدگاه است. تعداد و محل ورودی‌ها نه با توجه به مفهوم معماری یا زیبایی‌شناسی ماهیت ساختمان، بلکه برحسب وضعیت شهری که مسجد را در میان گرفته بود تعیین می‌شد (گرابار، ۱۳۸۶: ۳۲). بنابراین به جای تندیس معین، شکلی ساده و فرمی حداقلی برای مسجد مطرح بوده است. از سوی دیگر سادگی فرم مسجد باعث می‌شد به یک عملکرد خاص محدود نماند و به راحتی بتوان عملکردهای متعددی را برای آن متصور شد. مثلاً، مسجد جامع اصفهان با اینکه حیاطی منظم و تقریباً متقارن دارد، ولی در داخل بافت شهری و به تدریج بنا شده و بسیاری از بخش‌های آن متقارن و منظم نیست. در حالیکه مسجد امام همین شهر بسیار بیش از مسجد جامع فرم‌گرا و شکلی است و حجم آن تأثیرگذارتر است. اما، هر دو فضاهای ساده‌ای را ایجاد کرده‌اند که می‌تواند پاسخگوی تنوعی از فعالیت‌ها باشد.

۳-۴- حوزه‌بندی فضای مسجد

چنان‌که گفته شد، مسجد پیامبر در نهایت سادگی و با استفاده از ساده‌ترین مصالح ساخته شد. با این حال همین فضای ساده نیز برای عملکردهای گوناگونی استفاده می‌شد و هر فعالیت فضای مخصوص به خود را داشت. سادگی و بی‌پیرایگی

این مسجد هرگز منجر به بی‌نظمی و تداخل عملکردها نشده بود. بجز دیوار نه چندان بلندی که دور زمین مسجد قرار داشت، بخشی از حیاط مسقف بود که برای عبادت و فعالیت‌های جانبی استفاده می‌شد. در مسجد پیامبر کمی دورتر از حجره‌هایی که برای زنان پیامبر مهیا شده بود، اهل صفا زیر سایبان جنوبی مسجد می‌زیستند. اهل صفا همگی از مستمندانی نبودند که برای امرار معاش از طریق صدقات مؤمنان به این مکان پناه آورده باشند (مؤنس، ۱۳۸۴: ۸۲). و یا نقل دیگری در این باره می‌گوید: «در کنار شبستان زیستگاه ساده و بی‌پیرایه‌ای برای یاران پاکباز و سالخورده‌گان تهیدست که یکدم بر دوری پیامبر شکیبنا نبودند ساخته شد و پیشگاه سرگشاده و شبستان نیز هموار و با بارویی کوتاه از کوچه و گذری که پیرامون مسجد می‌گذشت، جدا می‌گردید» (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۵). همچنین در مساجد سنتی با ایجاد فضایی خارج از مسجد جهت وضو و نظافت، کاربران را برای ورود به مسجد آماده می‌کردند. این روش نیز همراه سنن دیگر پیامبر با ورود اسلام برای ساختن مسجد در ایران به کار رفت. بر همین مبنا در ایران زمین، از دیرین روزگار در پیش نیایشگاه و بیرون از آن جایی برای شست و شو فراهم می‌کردند. تا نیایشگر و نمازگزار پیش از آنکه به نیایشگاه درآید پلیدی‌ها را از خود بزدايد و با شستن اندام و سر و تن و پوشیدن جامه پاکیزه و بستن پنام آماده نیایش شود (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۱۱). دیوار دیگری نیز توسط پیامبر ساخته شد که بر مبنای سایه آن اوقات پنجگانه نماز و سایر اوقات شرعی تعیین می‌شد.

عنصر دیگری که در مسجد پیامبر حوزه‌های عملکردی را از هم تفکیک می‌کرد، ستون‌های مسجد بود. با اینکه این ستون‌ها که چند تنه قدیمی نخل بودند، و برای نگهداری سایبان مسجد ایجاد شده بودند، ولی از لحاظ عملکردی نیز حاوی پیامی بودند و پیامبر از آنها برای تفکیک عملکردها استفاده می‌کرد. آن چنان که این نظم قدرتمند بر خلاف معمول در فضایی بسیار ساده فراهم شده بود و سادگی مسجد وجود این نظم دقیق را غیر محتمل می‌نمود. برخی از این ستون‌ها که هنوز به نام‌های اصلی خود معروفند عبارتند از:

- ستون وفود: سومین ستون مدور، در سمت شامی و در امتداد ضریح غربی [روضه مطهر] حجره می‌باشد و این محل، مکانی است که پیامبر اسلام هیأت‌های مختلف را جهت مذاکره به حضور می‌پذیرفت و به همین اعتبار آن را وفود هیأت‌های نمایندگی نام گذارده‌اند (نجفی، ۱۳۶۴: ۱۸۰).

- ستون تهجد: پشت خانه فاطمه بنت محمد (ص)، مکانی بود که پیامبر اسلام جهت برگزاری نماز شب و تهجد، ترک خواب می‌کرد و به آنجا رحل اقامت و عبادت می‌افکند. مکان مزبور و ستونی که بعدها در کنار آن بنا گردید و به ستون التهجّد شهرت یافت، همواره مورد توجه مسلمانان بوده است (نجفی، ۱۳۶۴: ۱۷۰).

- ستون المحرس: محمد رسول الله (ص)، در این محل مکرّر نماز [جماعت] به جای می‌آورد (نجفی، ۱۳۶۴: ۱۸۰).

بنابراین هویت حوزه‌های عملکردی مسجد به نحوی بسیار ساده شکل گرفته بود. امروزه نیز مساجدی که شبستان آنها قابلیت‌های شکلی مناسب را برای حوزه‌بندی عملکردها دارا هستند، چنین عملکردهایی را کمابیش در خود پدید آورده‌اند. مثلاً مسجد جامع تبریز در بازار در کنار حوزه علمیه این شهر واقع شده و همزمان نماز جماعت مردم و خصوصاً بازاریان در آن برگزار می‌شود. چنانکه از نظر مفهومی جامعه اسلامی متنوع و چند جانبه است و در عین حال همه بخش‌های آن کلیتی واحد را با هم پدید می‌آورند. فضاهای مسجد نیز تناظری از این موضوع هستند؛ وجود شبستان‌های متعدد این امر را ممکن کرده، در حالیکه در در ساعات روز سرای اصلی برای نمازگزاردن و عبادت مهیاست؛ شبستان‌های جنبی محل بحث و تبادل نظر طلاب است؛ ستون‌های متعدد و چشمه طاق‌های فراوان مسجد به راحتی این حوزه‌ها را از هم تفکیک کرده است. بخش‌های دیگری نیز مانند گوشه‌ها و جنب دیوارهای مسجد که با پله کوتاهی از بقیه شبستان جدا شده است، معمولاً برای استراحت و استفاده عموم مردم قرار می‌گیرد. حیاط مسجد نیز هم محل وضوگرفتن و هم مفصلی بین راسته‌های بازار و شبستان مسجد است. فضاهای خدماتی و ارتباطی مسجد هم، در گوشه و کنار مسجد از صحن به عنوان مفصلی برای ارتباط با سایر فضاها استفاده می‌کنند.

۵-۳- تزئینات و عناصر موضعی مسجد

مسجدی که در آن بتوان به کارکردهای متنوعی دست یافت یا باید بسیار گسترده و دارای فضاهای تخصصی برای هر فعالیت باشد و یا دارای فضایی باشد که کیفیت‌های آن بتواند منجر به پدید آمدن چند فعالیت متفاوت در آن شود.

مسجد رسول الله (ص) چنین مسجدی بود. چنان که آنچنان ساده و بی‌آلایش بود که فعالیت‌های متفاوتی در آن صورت می‌گرفت. اگر چه محل تخصصی هیچ فعالیت جنبی بجز عبادت نبود و هدف از ساخت آن نیز چنین نبوده است؛ ولی فعالیت‌های متعددی در کیفیت‌های بالا در آن پدید می‌آمد. به عنوان مثال، شاید کالبد شبستان ساده مسجد پیامبر بهترین فضا برای تعلیم و علم‌آموزی نبوده باشد ولی، فضایی مناسب جهت این کار بود و باید توجه داشت هدف از ساخت آن نیز چنین بوده است. همچنین سایر فعالیت‌های فرهنگی - اجتماعی نیز به همین صورت‌اند. نخستین مسجدهای عربستان به روزگار محمد(ص) محدوده‌های مستطیلی بودند که یک سوی آن برای پرهیز از باد و باران سقف داشت. در اتاق سرپوشیده نه محرابی بود و نه مجسمه‌ای از پاکان و نه ظروف زرین و سیمین و نه زردوزی آویخته به دیوارها. گذاشتن مجسمه و تصویر موجودات زنده در مسجدها حرام بود(پرایس، ۱۳۵۶: ۱۲).

اثاثیه مسجد نیز مانند ساختمان آن ساده بود. در حیاط آن حوضی بود که مؤمنان در آن وضو می‌گرفتند. به شبستان یا جایگاه نماز با پای برهنه می‌رفتند و بر کف فرش پوشیده از حصیر یا چیزی شبیه آن به سوی مکه نماز می‌گزارند. در آنجا برای امام مسجد منبری گذاشته بودند که بر آن وعظ می‌کردند. هر مؤمنی از خلیفه گرفته تا تنگدست‌ترین مردم کوچه می‌توانست به منبر رود و برای برادران دینی خویش وعظ کند (پرایس، ۱۳۵۶: ۱۳). و این البته خود کنایه‌ای از مفهوم عبادت بود، که در آن بی‌تعلقی و خلوص ارتباط مستقیم با خدا مطرح است. تنها مبلمان مساجد شامل سکویی کوتاه به عنوان منبر، کف پوش‌هایی بسیار ساده و آب‌ریزگاهی برای وضو بودند. نمازگزار یا کسی که می‌خواست به درون مسجد پای‌گذار می‌بایست پاک باشد و مردم دیندار تا بدانجا بدین آیین پایبند بوده‌اند که هیچ ساختمانی را به مسجد نمی‌چسبانند، پیرامون مسجد همیشه گذر و بازار و کوچه سرپوشیده (ساباط) بود تا آلودگی نتواند در کنار آن درنگ کند(پیرنیا، ۱۳۸۷: ۴). اگر چه در شرایط امروز بنا به ضرورت، دامنه این مبلمان کمی گسترده‌تر می‌شود ولی نگاه بی‌آلایش به مسجد و دوری از تجمل و تشریفات، می‌تواند تلاش ما را در طرح یک مسجد فرهنگی و نگاه پیامبر(ص) به مسجد نزدیک‌تر سازد. به طور مثال، مساجدی که فرش‌های ساده و گاهی با تقسیمات سجاده شکل دارند و فضای مسجد فاقد مبلمان متنوعی است، عموماً قابلیت برگزاری بسیاری از کارکردها از جمله کارکردهای فرهنگی - اجتماعی را دارا می‌باشند.

۴. شاخص‌های برنامه‌ریزی - مدیریتی

۴-۱- مالکیت و اداره مسجد

مهمترین مسئله در برنامه‌ریزی و مدیریت مسجد، مالکیت و اداره مسجد است. ایجاد کارکردهای فرهنگی - اجتماعی در مسجد مستلزم توجه به نیازهای کاربران فرضی چنین فعالیت‌هایی است. برنامه‌ها باید به گونه‌ای باشد که هم کودکان، هم نوجوانان و جوانان را پوشش دهد و هم بتواند قشر مسن را در برگیرد. سخت‌ترین قسمت این برنامه‌ها کار بر نوجوانان و جوانان است، که اگر کارشناسان نیاز را بشناسند، می‌شود موفقیت را در این قسمت هم افزایش داد(سلیمانی، ۱۳۷۶: ۱۹۱). در حال حاضر مساجد به صورت هیأت‌امنائی اداره می‌شود. اگر چه هدف از چنین رویکردی ایجاد حس مالکیت عمومی در مساجد بوده است، ولی در عین حال در بسیاری موارد بزرگترین مشکل ایجاد کارکردهای فرهنگی در مساجد، همین هیأت‌ها هستند. در واقع در بسیاری از موارد به دلیل ساختارهای مرسوم جامعه، با تبیینی سنتی، واژه اماناء به ریش سفیدان تعبیر شده و همین امر هیئت‌های اماناء را از وجود اقشار متنوع مردم تهی کرده است. زمانی که جلسات این شورا از وجود اعضای که با خواسته‌ها و مسائل جوانان و نوجوانان آشنا باشند خالی باشد، طبیعتاً نمی‌توان انتظار داشت تصمیماتی که در آن گرفته می‌شود حتی در رابطه با جوانان و نوجوانان باشد. حال آنکه بخواهیم رشد کارکردهای فرهنگی - اجتماعی نیز در سایه فضای مسجد تحقق پذیرد. بر این اساس استفاده از فعالان فرهنگی و نخبگان اجتماع در هیأت اماناء مسجد لازم و ضروری به نظر می‌رسد. در نگاهی ساده‌تر می‌توان تنوعی از کاربران مسجد را در اقشار گوناگون در اداره مسجد شرکت داد تا مفهوم مالکیت عمومی و عدم ایجاد اختیارات قشری یا شخصی در مسجد متجلی شود.

۲-۴- زمان فعالیت مسجد

«ستمکارتین مردم آنهایند که جلوگیری از نماز و یاد خدا در مسجد کنند و کوشش می‌کنند که آن را ویران نمایند. چنین کسانی نباید به مسجد درون شوند مگر هراسان از مسلمانان بودند و سزایشان در زندگی خواری است و در جهان دیگر آزاری دردناک دارند...»^۷ (قرآن کریم). در شرایطی که مسجد فقط در ساعات اقامه نماز جماعت فعال می‌باشد و در سایر اوقات کاربران امکان ورود به آن را ندارند، نمی‌توان انتظار داشت کارکردهای مسجد از نمازخانه فراتر رود. به عبارت دیگر، فراهم کردن بستر شکل‌گیری فعالیت‌های فرهنگی-اجتماعی بخش مهمی از نگرش فرهنگی به مسجد است. فضای معنوی مسجد که قابلیت انجام عملکردهای متنوع را دارد در صورتی که در ساعات دیگر روز فعال باشد، می‌تواند خود مولد بسیاری از انگیزش‌های اجتماعی باشد.

از مهمترین مشکلاتی که بر سر راه فعالیت مسجد در این بازه‌های زمانی وجود دارد بیتوته افراد متفرقه در مسجد، احتمال سرقت از مسجد و ایجاد اختلافات دیگر است. با تغییر نگرش در ساختارهای کالبدی مسجد بسیاری از این مشکلات را می‌توان مرتفع نمود. مشکل بیتوته افراد در مسجد و دائمی شدن حضور آنان تا حدودی بوسیله ایجاد محدودیت اداره‌کنندگان مسجد بر طرف می‌شود؛ ولی، این مسئله از شرایط و قوانین اجتماعی نیز بسیار متأثر است. با ایجاد فضایی فاقد مبلمان خاص و عدم استفاده از فرش‌های گران قیمت برای پوشش کف شبستان، می‌توان باعث کاهش محدودیت‌ها و تقلیل میزان نیاز به مراقبت از شبستان شد. مساجد می‌توانند برای سکونت موقت افرادی که به طور اضطراری نیاز به سرپناه دارند نیز مورد استفاده قرار گیرند. این معنا در مفهوم، خانه خدا بودن مسجد را تبیین می‌کند. حل مسائل و رفع مشکلات نیز با حضور این افراد در مسجد ساده‌تر صورت می‌گیرد.

مثال دیگر، مساجدی است که در پردیس دانشگاه‌ها احداث می‌شوند. در این مساجد معمولاً از شبستان به عنوان استراحتگاه موقت دانشجویان نیز در ساعات روز استفاده می‌شود. در مسجد دانشگاه تربیت مدرس تهران دو شبستان جنبی در کنار شبستان اصلی با ارتباط نسبی، توانسته تفکیکی بین عملکردهای عبادی دانشجویان و استراحت آنها فراهم کند. این دو عملکرد در کنار یکدیگر بخوبی شکل گرفته‌اند. در مقابل قرار دادن فضایی جدا از مسجد برای برآوردن این نیاز دانشجویان نمی‌تواند راه حل مناسبی برای رفع مشکل باشد. زیرا، مسجد به دلیل فراهم کردن فضای عمومی و عملکردهای مهم دیگر واجد هویت مشخصی است که استراحت دانشجویان یک مسئله جنبی در کنار آن محسوب می‌شود. در حالیکه فضای اختصاصی برای استراحت فاقد بستر فرهنگی است که بتواند رابطه متناسبی با فرهنگ عمومی ایجاد کند. در مساجد عادی نیز وضع به همین منوال است و مساجد با فراهم آوردن فضایی جنبی در طول روز بهتر از سایر فضاها می‌تواند برآورده نیاز به استراحت‌های کوتاه باشند.

۳-۴- گستره فعالیت مسجد

مسجد پیامبر اکرم (ص) مرکزی بود برای تجمع تمامی اقشار جامعه، مساجد بعدی نیز در مدینه تقریباً عمومی یا محله‌ای بودند. اقشار اجتماعی بنا بر مشخصات کالبدی مسجد در آن حضور یافته و از مسجد جهت گذران اوقات خود استفاده می‌کردند، این مشخصات که در بخش‌های گذشته تشریح شد، بخشی از هویت کارکردی مسجد را شکل می‌داد و بخش دیگر نیز به نحوه برنامه‌ریزی و شاخص‌های محتوایی مسجد مرتبط است. همچنین حدود گستره فعالیت‌های مسجد در عین اینکه طیف کاربران مسجد را مشخص می‌کند، حوزه نفوذ مسجد را در بافت شهری و میزان تأثیرگذاری جهت‌گیری‌های مسجد را در مناسبات اجتماعی تعیین می‌کند. به عنوان مثال، مسجدی که در بافت‌های مسکونی شکل گرفته است، می‌تواند منبع شکل‌گیری فعالیت‌های اجتماعی محله در بازه‌های متنوع استفاده این گروه‌ها باشد و یا مسجدی که در بازار قرار گرفته است انسجام بخش روابط و مناسبات اصناف و مردمی خواهد بود که از این فضاها استفاده می‌کنند. همچنان که مسجد حتی می‌تواند محل سله‌رحم باشد. امام صادق (ع) توصیه فرمودند: «همراه کسان خود در مسجد حاضر شوید» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۷۱).

۴-۴- برنامه‌ریزی‌های کارکردی مسجد

مسأله برنامه‌ریزی‌های کارکردی مسجد در ارتقاء نقش مسجد از نمازخانه به مسجد فرهنگی، مطابق با الگوی مسجد پیامبر اکرم (ص) نقش بسیار مهمی بر عهده دارند. در گذشته‌ای نه چندان دور، مساجد محل تنوعی از عملکردها و مرکز فعالیت‌های فرهنگی - اجتماعی در جامعه بوده‌اند. به عنوان مثال، مساجد جامع محورهای عمده حرکت‌ها و تحولات فرهنگی - اجتماعی در جوامع و شهرهای اسلامی بوده‌اند. علاوه بر آنکه مساجد در برهه‌های حساس تاریخی نشان داده‌اند که می‌توانند عملکردهای اجتماعی را در جامعه به عهده بگیرند. به عنوان مثال، در دوران مبارزات مردمی و سال‌های ابتدایی انقلاب اسلامی مساجد همواره مرکز فرهنگی - اجتماعی در جامعه بوده‌اند، و عموم مردم در سابقه تاریخی خود شکل‌گیری فعالیت‌های فرهنگی و ایجاد حرکت‌های اجتماعی را در مساجد می‌شناسند. تغییر این نگاه را در جامعه باید حاصل عوامل متعددی دانست که بررسی تک تک آنها از حوصله این مقاله خارج است. اما، به طور کلی می‌توان تغییر این نگاه را در راستای تغییر نحوه زندگی مردم و در نتیجه تغییر جایگاه تمامی ارکان اجتماعی دانست.

۵. جمع‌بندی

مساجد فرهنگی مساجدی هستند که در زمینه رویکردهای کالبدی و محتوایی برای انجام تنوعی از فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی مناسب‌سازی شده‌اند. این رویکردها با شناخت هر چه عمیق‌تر مساجد صدر اسلام خصوصاً مسجد نبی مکرم اسلام حضرت محمد(ص) در مدینه شناخته می‌شود. در این راستا با شناخت کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مسجد در آن زمان دو گروه از شاخص‌ها که برای حصول این هدف در این مساجد پدید آمده بودند بررسی و با سایر مساجد از جمله مساجد معاصر مقایسه شد، و بنابراین کیفیاتی برای مسجد تبیین شد که راهکارهایی برای هر چه فرهنگی‌تر شدن مساجد به دست می‌دهد(تصویر ۶).

تصویر ۶: چهارچوب نتایج عملی تحقیق

الگوی مسجد فرهنگی	شخصه‌های کالبدی	مکان‌یابی	مساجد فرهنگی در شهرها و محلات در مرکز فعالیت‌های اجتماعی و محل برخورد محورهای ارتباطی قرار می‌گیرند.
		فضای باز و بسته	ارتباط مساجد فرهنگی با خارج از مسجد از طریق حیاط‌هایی صورت می‌گیرد که مفصلی میان کوچه و شبستان مسجدند.
		شکل	مساجد فرهنگی، شکل هندسی بخصوصی ندارند ولی شکل آنها برگرفته از کارکردهای آنها و سادگی حاصل از بی‌تعلقی مفهوم عبادت است
		حوزه‌بندی فضای مسجد	مساجد فرهنگی نه صحن‌های یکدست و وسیع دارند و نه کاملاً به خرد فضاهای جدا از هم تفکیک شده‌اند.
		ترتیبات و عناصر موضعی	مساجد ساده و فاقد مبلمان پیچیده و گسترده، بهتر می‌توانند پذیرای کارکردهای فرهنگی و اجتماعی باشند
شخصه‌های مدیریتی و برنامه‌ریزی	مالکیت و اداره	مساجد فرهنگی توسط همه ائمه‌جماعه اداره می‌شوند	
	زمان فعالیت	مساجد فرهنگی دامنه فعالیت‌شان دائمی است و فضای شبستان برای عبادت و علم‌آموزی به روی مردم گشوده است.	
	گستره فعالیت	کاربران آن اعم از نوجوانان، جوانان و متخصصین همگی در تصمیماتی که برای آینده مساجد فرهنگی گرفته می‌شود نقش دارند.	
	برنامه‌ریزی‌های کارکردی	برنامه‌ریزی برای مساجد فرهنگی، به همه کارکردهای مسجد تصریح دارد.	

این راهکارها به طور خلاصه عبارتند از:

۱- مساجد فرهنگی در شهرها و محلات، در مرکز فعالیت‌های اجتماعی و محل برخورد محورهای ارتباطی قرار می‌گیرند، به صورتی که گره‌های شهری و مراکز تجمع مردم با مسجد ارتباط عمیقی دارند. مساجد در دل بافت‌های شهری قرار دارند و آنچنان با سایر اندام‌های شهری تلفیق شده‌اند که وجود شهر را بدون مسجد نمی‌توان تصور کرد.

- ۲- مساجد فرهنگی دامنه فعالیت زمانی‌شان دائمی است و فضای شبستان برای عبادت و علم‌آموزی به روی مردم گشوده است. گاهی محلی برای استراحت موقت مسافران می‌شوند و گاهی محل سازماندهی مردم در حوادث است.
 - ۳- ارتباط مساجد فرهنگی با خارج از مسجد از طریق حیاط‌هایی صورت می‌گیرد که مفصلی میان کوچه و شبستان مسجد هستند. بسیاری از عملکردهای جنبی در این فضا شکل می‌گیرد و حریمی میان مکان عبادت و سایر فعالیت‌ها است.
 - ۴- مساجد فرهنگی، شکل هندسی بخصوصی ندارند ولی شکل آنها برگرفته از کارکردهای آنها و سادگی حاصل از بی‌تعلقی مفهوم عبادت است و همین شاخصه منجر به بالا بردن ظرفیت‌های فضای مسجد برای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی می‌شود.
 - ۵- مساجد فرهنگی نه صحن‌های یکدست و وسیع دارند و نه کاملاً به خرد فضاهای جدا از هم تفکیک شده‌اند. این کیفیت فضایی انعکاسی از مفهوم جامعه اسلامی است که در آن هر یک از اعضای جامعه به فعالیتی مشغول است در عین اینکه همگان در برابر خداوند در جایگاهی یکسان با هم به عبادت می‌پردازند. مسجد نیز نه فضایی کاملاً یکدست و واحد است و نه آنقدر به فضاهای خرد تقسیم شده که ارتباط محدودی با هم داشته باشند و مستقل به نظر آیند.
 - ۶- مساجد ساده و فاقد مبلمان پیچیده و گسترده، بهتر می‌توانند پذیرای کارکردهای فرهنگی و اجتماعی باشند در عین اینکه مفهوم مکان عبادت اسلامی را بهتر محقق می‌سازند.
 - ۷- مساجد فرهنگی توسط همه اقشار جامعه اداره می‌شوند و کاربران آن اعم از نوجوانان، جوانان و متخصصین همگی در تصمیماتی که برای آینده آن گرفته می‌شود نقش دارند.
 - ۸- برنامه‌ریزی برای مساجد فرهنگی، به همه کارکردهای مسجد تسری دارد. نگاه کاربران این مسجد، به آن به عنوان قلب کالبد اجتماع و محل سامان یافتن فرهنگ جامعه است.
- معمار در ایده‌یابی فرآیند طراحی و چگونگی اجرا می‌کوشد بستری برای رونق تعاملات فرهنگی و اجتماعی در کالبد جسمانی مسجد فراهم آورد. فرآیند طراحی در جستجوی کیفیتی است که بیش از هر چیز بر ارتقاء حضور شهروندان در بخش‌های مختلف مسجد و در طول تمام شبانه‌روز تکیه دارد، مسجدی که بخشی از زندگی محله‌ای-شهری است و قسمت‌های مختلف آن با انعطاف‌پذیری بالا، عرصه‌های کافی برای انجام فعالیت‌های مختلف و نیازهای گوناگون شهروندان را فراهم می‌آورند.

پی‌نوشت

- (۱) در این باره مقالات و کتب ارزشمندی وجود دارد، از جمله: کتاب راهنمای معماری مسجد نوشته دکتر اکبر زرگر، مجموعه مقالات همایش مسجد گذشته، حال و آینده، مقالات فقه مسجد در نشریه مسجد و ...
- (۲) درباره قضاوت در مسجد احادیث مختلفی وجود دارد که حدود و شرایط آن را در مسجد بازگو می‌کند، که خارج از بحث این مقاله است.
- (۳) NGO
- (۴) به دلیل بینش اسلام و نگاه دقیق آن به هنر، هنرهای کاربردی خصوصاً معماری در صدر اهمیت فعالیت‌های هنری قرار داشتند و ترویج آنها تأیید و تشویق می‌شد. به طوریکه بسیاری از مستشرقین مهمترین هنر اسلامی را معماری دانسته‌اند.
- (۵) در آن زمان قبله مسلمانان به سمت بیت المقدس در جهت شمال قرار داشت.
- (۶) پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «وضوخانه‌ها را کنار درهای ورودی مساجد قرار دهید» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۴۵).
- (۷) قرآن کریم / سوره بقره آیه ۲۱

منابع

- بهزادفر، مصطفی (۱۳۷۶): "معماری مسجد و نمای شهری"، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، اصفهان، جلد ۲: ۳۴-۹.
- بوركهارت، تیتوس (۱۳۶۵): "هنر اسلامی زبان و بیان"، ترجمه دکتر غلامحسین معاریان و مسعود رجب‌نیا، تهران، انتشارات سروش.
- پرایس، کریستین (۱۳۵۶): "تاریخ هنر اسلامی"، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پورجعفر، محمدرضا (۱۳۷۶): "نقش و جایگاه مساجد در برنامه‌ریزی و طراحی محله‌های شهرهای اسلامی"، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، اصفهان، جلد ۲: ۶۰-۵۱.

- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۷): "مساجد"، مجموعه معماری ایران، دوره اسلامی گردآورنده یوسف کیانی، تهران، انتشارات سمت: ۱۱-۳.
- حاج سیدجوادی، سید کمال (۱۳۶۲-۱۳۶۱): "سیری در معماری مسجد النبی"، ترجمه حسن مشکوری، تهران، فصلنامه هنر، شماره ۲: ۱۲۹-۱۱۸.
- زرگر، اکبر و دیگران (۱۳۸۶): "راهنمای معماری مسجد"، تهران، نشر دید.
- زمرشدی، حسین (۱۳۷۴): "مسجد در معماری ایران"، تهران، نشر کیهان.
- سلیمانی، محمد جواد (۱۳۷۶): "معماری مسجد"، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، اصفهان، ج ۲: ۲۰۶-۱۸۹.
- عمادی، زهره (۱۳۷۶): "حضور مسجد در بازار تهران"، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، اصفهان، ج ۲: ۱۲۲-۱۰۹.
- قرآن کریم (۱۳۸۰): ترجمه: عاملی، تهران، نشر صابریین.
- لیندا گروت، دیوید وانگ (۱۳۸۶): "روش‌های تحقیق در معماری"، ترجمه علیرضا عینی‌فر، چاپ دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۶): "فرهنگنامه مسجد"، ترجمه مرتضی خوش‌نسب، قم، انتشارات دارالحدیث.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۸): "مجموعه آثار جلد ۱۸، جلد سوم از بخش سیره معصومین (ع)"، تهران، انتشارات صدرا.
- مؤنس، حسین (۱۳۷۷): "پیدایی مسجد"، ترجمه سید سعید سیدحسینی، نشریه مسجد، شماره ۳۷ - ۳۸: ۸۶-۸۰.
- نجفی، سید محمد باقر (۱۳۶۴): "مدینه شناسی"، برلین، نشر خرماستان.
- هیلن براند، رابرت (۱۳۸۰): "معماری اسلامی"، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران، نشر روزنه.